

О. Д. Наровлянський

ПРАВОЗНАВСТВО

Підручник для 10 класу
загальноосвітніх навчальних закладів
(профільний рівень)

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«Грамота»
2010

УДК 373.5.340+340](075.3)
ББК 67.Оя721
НЗ0

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 177 від 3.03.2010 р.)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Наукову експертизу проведено в Інституті держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

Психолого-педагогічну експертизу проведено в Інституті педагогіки НАПН України.

Експерти, які здійснювали експертизу:

Редько Є. О., навчально-виховний комплекс № 9, м. Луцьк, учитель-методист;

Лоха Л. О., районний навчально-методичний кабінет Подільського р-ну м. Кисва, методист;

Мазак С. М., районний методичний кабінет відділу освіти Тисменицької районної державної адміністрації Івано-Франківської обл., учитель-методист;

Красицька Л. В., Донецький національний університет, заступник декана економіко-правового факультету, кандидат юридичних наук.

Наровлянський О. Д.

НЗ0 Правознавство : Підручн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. (профільний рівень). — К. : Грамота, 2010. — 272 с.: іл.

ISBN 978-966-349-270-4

Підручник відповідає чинній програмі для 10 класу з правознавства (профільний рівень). Видання ознайомить учнів з основами теорії права та теорії держави. Підручник містить завдання для практичних робіт, матеріали для підготовки до ЗНО.

Нормативні акти України подано станом на 15 липня 2010 р.

УДК 373.5.340+340](075.3)

ББК 67.Оя721

ISBN 978-966-349-270-4

© Наровлянський О. Д., 2010
© Видавництво «Грамота», 2010

Шановні десятикласники!

Минулого року ви вже ознайомилися з практичним курсом правознавства й отримали початкові знання в галузі права. Можливо, саме це допомогло вам зробити свій вибір. Цього року ви вивчатимете право поглиблено: ознайомитеся з основами теорії держави та права.

Кількість параграфів у підручнику менша, аніж кількість уроків. Протягом року ви разом із вчителем будете проводити рольові ігри й розв'язувати юридичні задачі, працювати з нормативними актами й обговорювати юридичні проблеми.

Шлях опрацювання навчального матеріалу буде нелегким, але надійним помічником вам має стати підручник, орієнтуватися в ньому допомагатимуть позначки.

Найважливіші поняття, терміни, цифри й правові норми будуть позначені в підручнику напівжирним шрифтом.

Курсивом буде виділено пояснювальний текст, а також запитання, на які бажано дати відповіді.

Витяги з документів і нормативних актів будуть позначатися вертикальною лінією ліворуч від тексту. Біля назви ви побачите прапор держави або міжнародної організації, якою було прийнято цей акт.

Обов'язково зверніть увагу на запитання, які вміщені після матеріалу параграфу й позначені . Намагайтеся виконати їх до початку вивчення наступного уроку — це допоможе вам сприйняти навчальний матеріал, застосувати наявні у вас знання й життєвий досвід.

Вивчаючи курс правознавства, ви дізнаєтеся про видатних юристів, державних діячів України минулого й сучасності, які зробили значний внесок у розвиток української державності. Матеріал про цих людей та їхні портрети буде подано на блакитному фоні.

На цьому фоні будуть позначатися висновки, підсумки вивченого матеріалу на уроці.

Наприкінці кожного параграфу ви знайдете основні поняття, які маєте запам'ятати. Вони будуть позначені .

Крім того, кожен параграф завершується запитаннями й завданнями з позначкою , які допоможуть вам перевірити знання, з'ясувати, якою мірою ви засвоїли вивчений матеріал. Серед цих завдань найскладніші будуть позначені зірочкою (*).

Вивчення правознавства неможливе без використання різноманітних форм роботи. Минулого року ви брали участь у дискусіях, «мозковому штурмі».

Цього року вам доведеться розв'язувати чимало юридичних ситуацій, аналізувати нормативні акти, порівнювати різноманітні юридичні поняття, явища. Запам'ятайте деякі поради щодо цих форм роботи.

Розв'язання юридичних задач і ситуацій

При розв'язанні запропонованих юридичних задач варто дотримуватися певного алгоритму.

1. Перший крок — аналіз ситуації й установлення всієї юридично значимої інформації, що міститься в ній (обставинами, які матимуть значення для розв'язання задачі, як правило, є вік учасників правовідносин, розмір завданої шкоди, мотиви, якими керувалися учасники правовідносин, тощо).

Усі обставини, які викладені в задачах, приймаються (якщо інше спеціально не обумовлено в завданні) такими, що достовірно встановлені.

Не намагайтеся домислювати певні обставини, які не зазначені в задачі.

2. Другий крок — установлення нормативних актів, які регулюють описані правовідносини, відповідних правових норм, що безпосередньо регулюють відносини в запропонованій ситуації.

3. Третій крок — прийняття рішення — відповідь на поставлені запитання (визначення правомірності дій або правомірного шляху виходу із запропонованої ситуації, кваліфікація подій тощо).

Аналіз нормативних актів

1. Намагайтеся визначити в тексті основне, звертайте увагу на структуру акта (поділ на частини, статті).

2. Обов'язково звертайте увагу на те, коли та яким органом прийнято нормативний акт, коли він набув чинності та чи діє в час, коли відбулися події, які аналізуєте.

3. Якщо є декілька актів з одного питання, не забувайте визначити співвідношення їх юридичної сили.

4. Пам'ятайте! Нормативні акти пишуть спеціальною юридичною мовою, яку необхідно навчитися розуміти.

Порівняння юридичних понять і явищ

Для порівняння пропонуються поняття, явища й правові інститути, які є подібними між собою.

1. Порівняння доцільно виконувати у формі таблиці.

2. Передусім визначте лінії (запитання) для порівняння.

3. Намагайтеся встановити не лише відмінності, які є між запропонованими об'єктами порівняння, а й спільні риси, які є між ними.

Успіхів вам у вивченні цікавої й надзвичайно необхідної для кожного юридичної науки!

Автор

ТЕМА 1. ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

§ 1. Влада і суспільство в додержавний період

1. Організація первісного суспільства.

Людське суспільство пройшло великий шлях у своєму розвитку. За даними сучасної науки, планета Земля виникла майже 4,7 млрд років тому. Приблизно 3–3,5 млрд років назад на нашій планеті зародилося життя. Майже 2 млн років тому на Землі з'явилася людина, а 40 тис. років тому зробила перші кроки по планеті людина сучасного виду — *Homo sapiens* — Людина розумна.

З курсу історії пригадайте, що відрізняло первісну людину від мавпи. Якими були перші знаряддя праці первісної людини?

Період від появи перших людей до виникнення держави називають первісним суспільством — додержавним періодом існування людства. З перших кроків свого існування людина жила

В. Васнецов. Кам'яна доба

в колективі. Першим колективом давніх людей стало людське стадо (або первісна праобщина). Цей колектив був досить сталий — адже об'єднував родичів, але невеликий — два-три десятки дорослих жінок і чоловіків і кілька десятків дітей. Навіть у такому колективі потрібна була певна соціальна організація, яка необхідна для виживання в складних умовах існування первісної людини. Вона спиралася на безпосереднє спілкування членів людського стада.

З часом людина вдосконалювала знаряддя праці, оволодівала новими трудовими навичками, змінювалася й соціальна організація суспільства. На зміну людському стаду прийшла родова община. Кількість членів цього колективу була набагато більшою, однак він також об'єднував родичів, осіб, пов'язаних спільним походженням. При цьому члени общини вели спільне господарство, разом працювали. Як правило, родову общину очолювала жінка.

Поступово окремі родові общини згуртовувалися в більш великі людські об'єднання — племена. Членів племені об'єднувало вже не лише кривне споріднення, а й шлюб.

Однак основні ознаки організації суспільства на всіх етапах первісного ладу залишалися однаковими. Спочатку влада належала всьому людському колективу (людському стаду, общині, племені) у цілому. Всі члени суспільства мали абсолютно рівні права та обов'язки, жоден із них не мав привілеїв. Вищою владою були загальні збори (рада) усіх дорослих членів людського колективу. Саме на цих зборах приймалися найважливіші рішення, які стосувалися всього колективу, обирався старійшина — найдосвідченіший та найавторитетніший представник людського колективу. Він здійснював повсякденне керівництво життям колективу, безпосередньо брав участь у всіх справах племені й общини.

Влада старійшини підтримувалася авторитетом і повагою до нього. Рішення та вказівки старійшини виконувалися добровільно, на підставі довіри до нього, його досвіду та вміння. У разі порушення порядку, установленому в первісному людському колективі, вживали певних заходів, а часом і примус. Найстрашнішим покаранням того часу було вигнання з племені, адже одноосібно тогочасна людина вижити не могла.

Однак при цьому в первісному суспільстві не було спеціальних органів примусу, які займалися тільки цією діяльністю. Ця система соціального управління отримала назву **первісна демократія**. Для неї характерні певні особливості, що відрізняють її від організації влади, соціального управління в більш пізній період — після виникнення держави.

2. Регулювання людських відносин у первісному суспільстві.

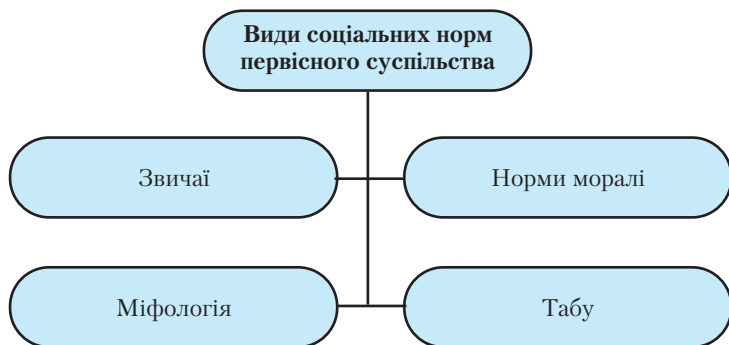
Незважаючи на порівняно невелику кількість членів людського колективу за часів первісного суспільства, у ньому існувала потреба регулювання людських відносин.

Поступово в житті суспільства склалися певні ритуали, які, на думку тогочасних людей, допомагали їм у житті, у досягненні своїх цілей, успіху. Так, в окремих племенах необхідною умовою успіху на полюванні вважалося виконання певних ритуальних танців, метання списів у зображення тварин, на яких полювали, інші дії, що вважалися запорукою успіху. Поступово внаслідок багаторазового повторення ці дії входили у звичку членів суспільства — формується звичай.

Одночасно прискорило формування уявлення суспільства про добро та зло. На цій підставі виникли правила поведінки, які регулюють відносини між людьми, — початкові **правила моралі**.

Знання людей про оточуючий світ, природу й людське життя були на той час досить обмеженими й примітивними. У зв'язку із цим чимало подій та явищ, які спостерігали й намагалися пояснити первісні люди, отримували фантастичне, як на сьогодні, пояснення. Виникали міфи, що певною мірою також визначали поведінку та дії членів первісного суспільства. Міфи, що відтворюють фантастичні уявлення про світ, природу й людське буття тощо, отримали назву **міфологія**.

Пригадайте, які міфи відомі вам з історії стародавнього світу.

Іноді в житті суспільства на основі досвіду, певних переконань виникали так звані **табу** — заборони, що накладалися на певні дії, предмети, слова тощо. Вони були пов'язані з тим, що, на думку первісної людини, порушення такої заборони призводить до жорстокої кари (тяжкої хвороби, голоду, смерті) з боку фантастичних сил.

Усі ці соціальні норми первісного суспільства іноді об'єднують поняттям **мононорми**.

Для всіх соціальних норм первісного суспільства характерні спільні ознаки. Вони були створені внаслідок багаторазового повторення, поступово стали звичними для більшості людей. Ці норми є консервативними за своєю природою, адже в них відтворено те, що склалося внаслідок тривалої суспільної практики. При цьому норми закріплювалися не у звичних нині нормативних актах (на папері), а лише у свідомості людей. Соціальні норми первісного суспільства виражали волю всього племені, роду, тому їх дотримання забезпечувалося здебільшого заходами суспільного впливу, адже, як ми вже знаємо, спеціального апарату примусу на той час не існувало. Крім того, дотримання соціальних норм первісного суспільства забезпечувалося страхом людини перед надприродними силами, перед помстою, яка чекала в разі відхилення від установлених норм не лише порушника, а й увесь людський колектив, до якого він належав.

3. Причини виникнення держави і права.

Із зміною суспільних відносин первісна система організації життя людського колективу, управління ним уже не задовольняє потреби суспільства. Серед причин, які привели до поступового виникнення держави, — зміни в організації суспільства. Спочатку відбулися три великі поділи праці, а також розвиток знарядь

праці, унаслідок яких у людей уперше в історії з'являються надлишки.

З курсу історії пригадайте, у чому полягали поділи праці.

Поступово відбувається розпад первісного родоплемінного суспільства, розвиваються засоби виробництва, змінюється соціальна структура суспільства. Унаслідок цього, з одного боку, відбувається зміна способу виробництва та споживання, а з іншого — виникає політична організація суспільства, яка набуває форми держави.

Водночас виникає право. Мононорми — соціальні регулятори первісного суспільства — поступово перетворюються на юридичні норми, розпочинається правотворча діяльність певних державних органів, які створюють правові норми.

Існують різні теорії походження права. Деякі філософи й правознавці (І. Кант, Г. Гегель) уважали, що право не створюється людиною, людським суспільством, а походить від самої природи. Ця теорія має назву **природне право**. Інші вважають, що право утворюється в процесі історичного розвитку людства, — це **історична теорія** походження права. За **соціологічною теорією** право — це врівноважена сила в житті суспільства, що породжується самим життям. Прихильники **психологічної теорії** вважають, що право є результатом розвитку людської психіки, людських відчуттів. За **матеріалістичною теорією** право є продуктом класового суспільства, виразом і закріпленням волі й інтересів економічно пануючого класу.

При цьому важливо зазначити, що серед істориків і правознавців немає єдності навіть у визначенні часу появи права. Частина з них вважає, що ще в первісному суспільстві існувало право як соціальні норми, які регулюють суспільні відносини, як звичаєве, традиційне право. Інші ж переконані, що право виникло з утворенням держави і є її породженням.

Причини появи держави та права певною мірою відрізняються залежно від географічного положення, природних умов та особливостей розвитку господарства. У той же час загальними причинами появи держави й права вважають великі поділи праці, появу приватної власності та надлишкового продукту, нездатність суспільної влади первинного суспільства ефективно регулювати соціальні відносини в принципово нових умовах.

Виникнення держави та права привело до суттєвих змін в соціальній організації людського суспільства.

Пригадайте, що таке держава та право, і визначте відмінності держави від первісного суспільства.

Первісне суспільство	Держава
Поділ людей за ознакою споріднення	Поділ людей за територіальною ознакою
Наявність лише народного суверенітету	Наявність як народного, так і державного суверенітету
Відсутність публічної влади	Наявність публічної влади
Відсутність апарату примусу	Наявність апарату примусу
Регулювання суспільних відносин за допомогою мононорм	Регулювання суспільних відносин за допомогою переважно правових норм
Мононорми відображають інтереси всього суспільства	Норми права відображають інтереси, захищають права переважно певної частини суспільства

З перших кроків існування людства виникають людські спільноти — стадо, рід, плем'я, родова община. Влада в них належала колективу в цілому, вищим органом влади були загальні збори (рада) всіх дорослих членів колективу. Старійшина, який обирався зборами та керував повсякденною діяльністю, використовував свій авторитет і досвід.

Регулювання відносин здійснювалося за допомогою мононорм, які існували у формі звичаїв, табу, первинних норм моралі, міфів.

З розвитком суспільства ця система вже не задовольняла потреб, що стало причиною виникнення держави та права.

Мононорми, первісна демократія.

1. Які форми організації людського суспільства існували в первісний період людства?
2. Назвіть характерні ознаки влади в додержавний період.
3. Які соціальні регулятори існували за часів первинного суспільства?
- 4*. Порівняйте статус, порядок обрання та функції старійшини первісного племені й сучасного глави держави.
- 5*. Порівняйте різні види мононорм, які існували в первісному суспільстві.
- 6*. Висловіть свою думку щодо причин появи держави та права.
7. Порівняйте владу в первісному суспільстві (додержавного періоду) та державну владу. Заповніть таблицю.

Питання для порівняння	Первісне суспільство	Держава
Назва спільноти, якою здійснюється керівництво		
На що спирається влада		
Можливість застосування сили з боку влади		
За яким принципом утворюється (формується) спільнота, якою здійснюється керівництво		
Величина колективу, яким здійснюється управління		

Пригадайте найдавніші держави, які існували в історії людства, та особливості їх виникнення, відомі вам із курсу історії.

§ 2. Походження держави

Уже багато століть історики та правознавці вивчають походження держави та права. Однак й донині існує чимало теорій походження держави.

1. Теологічна теорія.

Ця теорія найдавніша. Ще в XVIII ст. до н. е. в законах царя Хаммурапі стверджувалося про божественне походження Вавилонської держави та царів. Так само пояснювали походження своїх держав і своєї влади правителі Стародавнього Китаю та Стародавнього Єгипту. В епоху Середньовіччя ідею богоствореності держави й права проповідували та розвивали у своїх працях мислителі й учені — Августин Блаженний (354–430) та Фома Аквінський (1225–1274).

Феофан Прокопович

Фома Аквінський

Петро Могила

Ці ідеї отримали підтримку та розвиток у працях українських філософів, правників — Петра Могили (1597–1647), Феофана Прокоповича (1681–1736), Стефана Яворського (1658–1722). Вони вважали, що держава була створена за Божим велінням, від волі та розуму Божого залежить створення й зміст людських законів. Проголошення божественного походження держави визначає її вічність і непорушність, неможливість посягання на неї.

Пригадайте, що вам відомо з курсу історії про цих мислителів, громадських діячів.

2. Патріархальна теорія.

Патріархальна теорія (від грец. *батько* та *влада*) пояснює державу як наслідок розвитку перетворення сім'ї. Прибічники цієї теорії вважають, що сім'я, яка виникла ще в первісному суспільстві й була його первинною та основною одиницею, з часом розширювалася, розділялася. Сім'ї об'єднувалися, утворювали більш численні спільноти, у яких не вистачало традиційних для сім'ї важелів управління. Саме тому поступово сімейна влада батька-патріарха перетворювалася на державну владу, а сім'я — відповідно на державу.

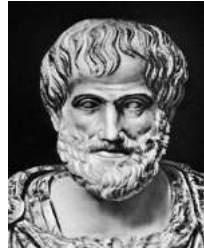
Перетворення сімейної влади відбувалося поступово — від влади батька до влади старійшини роду, племені, а потім — і до влади глави держави — монарха. Ця теорія озброювала вагомими аргументами прибічників монархії, адже вона розглядала монарха як батька свого народу, своїх підданих, виводила владу монарха безпосередньо від Адама, проголошувала її непідвладною жодним людським законам.

Засновниками цієї теорії були давньогрецькі мислителі Арістотель та Платон. Цю теорію розвинули у своїх працях англійський учений Р. Флібер, російські мислителі й громадські діячі — М. Михайловський та М. Покровський.

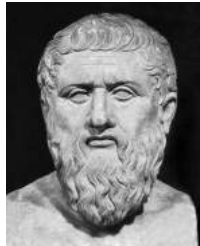
3. Договірні та психологічні теорії.

Відповідно до *договірної* теорії держава виникла внаслідок досягнення певних домовленостей між людьми. Основні положення цієї теорії першим виклав грецький філософ Епікур, пізніше серед її найактивніших прибічників і послідовників були Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, М. Радіщев і чимало інших учених із різних держав. На думку прибічників цієї теорії, життя суспільства підштовхує людей до усвідомлення спільних інтересів, досягнення певних домовленостей, які забезпечують взаємну вигоду, безпеку та загальну користь. Однак причини появи суспільного договору прибічники теорії пояснюють по-різному. Одні вважали, що людина за своєю природою є хоча й розумною, але дуже егоїстичною, властолюбною істотою, якій притаманне бажання шкодити іншим. Це призводить до ворожнечі, ненависті між людьми, боротьби між ними. І лише досягнення певної угоди, домовленості про розподіл суспільних ролей (одні керують, інші виконують їхні управлінські рішення) дає можливість уникнути постійних конфліктів. Унаслідок укладення суспільного договору люди визнають певну політичну владу та підкоряються їй. Інші бачать цю причину в бажанні людини захиститися від зовнішніх обставин. Кожний, хто дає згоду на суспільний договір, стає частиною цілого. При цьому, приймаючи над собою владу суспільства, особа в той же час не підкоряється нікому персонально, залишається вільною.

Автори *психологічної* теорії (Цицерон, Л. Петражицький тощо) вважають, що причиною виникнення держави є особливості психіки людей, їхні відносини. На їхню думку, люди, відчувши негативні наслідки анархії, безвладдя в період відсутності

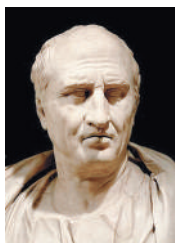

Арістотель

Платон

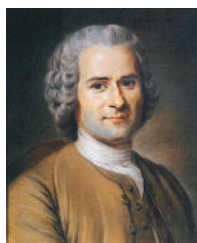
державної влади, самі приходять до висновку про необхідність створення держави як механізму врегулювання міжлюдських відносин. Також вони вважали, що підкорення державній владі поступово стає звичкою людей.

Цицерон

Томас
Гоббс

Жан-Жак
Руссо

Лев
Петражицкий

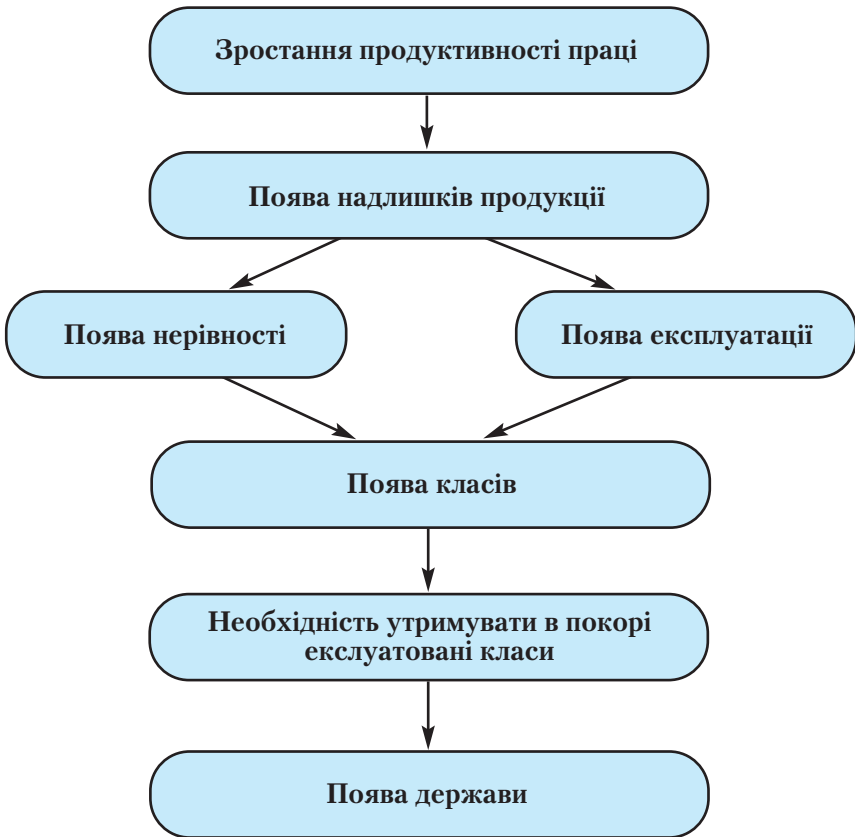
4. Теорія насильства.

Ця теорія сформувалась у другій половині XIX ст. Її засновник — Л. Гумплович — уважав, що головними чинниками суспільного життя є постійна та жорстока боротьба між окремими особами, соціальними групами та прагнення людини до задоволення матеріальних потреб. На думку прихильників теорії, держави виникають унаслідок завоювань, коли з'являється потреба утримувати переможене плем'я, рід у покорі. Унаслідок завоювання племена перетворюються на класи — панівний (завойовників) і пригнічений (експлуатований). Для утримання пригніченого класу в покорі виникає необхідність у створенні апарату насильства, який і перероджується на державу. Отже, саме завоювання й необхідність утримувати в покорі завойований народ стає причиною появи держави. Активними прибічниками теорії були К. Каутський, Є. Дюрінг та інші вчені.

5. Соціально-економічна теорія.

У XX ст. досить широкого поширення набула соціально-економічна теорія походження держави. Автори цієї теорії шукають причини появи держави в змінах, які відбуваються в економічному житті суспільства. Унаслідок поступового розвитку знарядь праці, виробництва зростає продуктивність праці — людина починає виробляти більше. Якщо в первісному суспільстві людина виробляла таку кількість продуктів, що ледве вистачало для її існування, то із зростанням продуктивності праці утворюються надлишки. Якщо за відсутності надлишків усі люди мали однаковий матеріальний

Соціально-економічна теорія походження держави

стан, то з появою надлишків виникає нерівність. До того ж завдяки появі надлишків з'являється можливість експлуатувати інших осіб, тобто присвоювати собі результати праці інших людей. На думку авторів соціально-економічної теорії, саме поява нерівності та експлуатації людей привела до формування класів — великих груп людей, з яких одна експлуатує іншу.

Пригадайте з курсу історії, які класи існували в різні періоди розвитку людства, як складалися відносини між класами, які конфлікти між ними виникали.

Для утримання в покорі великих соціальних груп людей — експлуатованих класів — не вистачало засобів, притаманних для первісного суспільства, — переконання, авторитету. З'являється

потреба в створенні спеціального апарату, механізму підтримання влади одних груп людей над іншими. Саме таким апаратом стає держава, а одним з її необхідних атрибутів, інструментів є право. Основними розробниками цієї теорії є К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін.

Карл
Маркс

Фрідріх
Енгельс

Володимир
Ленін

6. Патримоніальна, органічна й космічна теорії.

До періоду стародавнього світу та середньовіччя відноситься ще одна теорія походження держави — *патримоніальна*. Вона пов'язує появу держави з відносинами власності, передусім поземельної. На думку прибічників цієї теорії, створенню держави передувало утвердження приватної власності на землю, зосередження землі в руках окремих осіб — здебільшого знаті первісного періоду: вождів, старійшин тощо. На завершальному етапі первісної історії земля із загальної власності переходить до приватної, зосереджується в руках саме цих керівників первісних людських колективів. Маючи земельну власність, вони набувають владу, створюють апарат її підтримання. Саме це приводить до формування державного апарату.

У другій половині XIX ст. виникла *органічна* теорія походження держави. Її представники — Й. Блюнчлі, Г. Спенсер, Р. Вормс — уважали, що виникнення та розвиток держави подібні до народження та розвитку біологічних істот. Держава, на їхню думку, також обов'язково проходить етапи народження, становлення, ускладнення будови, розмноження, старіння й смерті. Розвиток відбувається за законами еволюції, переходу від нижчих до вищих форм у процесі боротьби, яка набуває форми постійної війни. Прибічники теорії намагалися знайти в елементах державного механізму аналогію з частинами організму живих істот. Так уряд вони порівнювали з нервовою системою організму, еліта виконує функції мозку, а населення має забезпечувати державу-організм їжею.

Космічна (інопланетна) теорія, на відміну від попередніх, виникла лише у XX ст. Люди не раз попадали в обставини, які наводять на думку про можливі відвідини нашої планети в минулому представниками інших цивілізацій, які прибували з космічного

простору. Свідченнями цього дехто вважає загадкові пам'ятки тихоокеанського острова Пасхи та загадкові зображення в єгипетських пірамідах, не до кінця зрозумілі тексти стародавніх міфів і появу невідомих літаючих об'єктів – «літаючих тарілок». Тому й виникла теорія, яка пояснює появу на Землі людської цивілізації саме втручанням прибульців-інопланетян. Ними, як вважають прихильники цієї теорії, було привнесено на нашу планету й державу.

7. Східний та західний шляхи походження держави і права.

Формування держави та права в різних регіонах, частинах світу проходило різними шляхами, мало свою суттєву специфіку. Однак при всьому різноманітті можна визначити два основні шляхи походження держави.

Східний шлях формування держави був притаманний здебільшого країнам Азії, доколоніальної Африки, частково країнам Східної Європи.

Розвиток економіки, зростання продуктивності праці й поява надлишків породжують певні соціальні наслідки. Перерозподіл надлишкової продукції здійснюється переважно вождями, старіями, з яких поступово формується прошарок родоплемінної знаті. Однак при цьому в країнах, які розвивалися східним шляхом формування держави, власність залишається переважно суспільною, а влада цих людей, крім авторитету, як було раніше, спирається також на можливість розпоряджатися суспільною власністю (унаслідок зайняття певної посади). Керувати людським колективом стає не лише відповідально, а й вигідно з матеріальної точки зору. Це призводить до появи економічної залежності від вождя (адже він розподіляє суспільне багатство!), а внаслідок цього — до поступового перетворення виборів вождя на формальність, а в подальшому — до появи спадкової передачі посад. Поступово родоплемінна знать перетворюється на відокремлену соціальну групу (клас, стан, касту), яка здійснює управління суспільством, усе більше віддаляючись від інших членів суспільства.

Пригадайте, у яких державах вам траплялися ці назви соціальних груп.

Суттєвий вплив на формування держави на цьому шляху її виникнення мали географічні особливості, зокрема потреба в проведенні різноманітних великомасштабних громадських робіт (насамперед величезних іригаційних робіт), які були необхідні для існування людської спільноти в окремих державах. Масштаби необхідних робіт перевищували можливості окремого роду, общини. Тому для здійснення цих робіт виникала потреба в об'єднанні первісних людських

колективів у більш масштабний і відповідно в забезпеченні надійної системи спорудження, експлуатації та захисту цих систем.

На чолі цієї системи також ставали представники родоплемінної знаті. Отже, при утворенні держави східним шляхом панівні соціальні групи використовують існуючу систему управління первісним суспільством для збереження та закріплення своєї влади.

Прикметною особливістю новоутвореної держави східного типу є деспотичний характер. Авторитет влади був досить високим, адже досягнення в господарській діяльності (передусім у здійсненні згаданих масштабних робіт) пояснювали лише здібностями глави держави та його вмінням досягати загальносоціальної цілі. Йому надавалася «богоданість» — «влада від Бога», а сам він уважався посередником між Богом і людьми — підданими. Крім того, східний, або азійський, шлях формування держави характерний тим, що політична влада на початковому етапі спирається насамперед на виконання певної суспільної функції, посади.

Усі держави, які утворилися східним шляхом, були абсолютними монархіями, здебільшого деспотіями; мали розвинутий чиновницький апарат. При цьому типі утворення держави в економіці основними були державна та суспільна форми власності, а приватна, хоча вона формально й існувала, мала другорядний характер, її наявність залежала від зайняття певної посади.

Цей шлях виникнення держави — поступовий перехід перетворення первісного суспільства на державу.

Безпосередніми причинами появи держави при цьому були:

- потреба в здійсненні великомасштабних іригаційних робіт у зв'язку з розвитком землеробства, яке було неможливим без поливу в існуючих природних умовах, і об'єднання з цією метою великих мас людей;

- необхідність єдиного централізованого керівництва великими масами людей, які збиралися для виконання цих робіт.

На відміну від східного шляху в Європі поява держави була пов'язана переважно з інтенсивним формуванням приватної власності та класовим поділом суспільства, яке відбувається внаслідок цього. Цей шлях формування держави називають *західним*.

Зі зростанням приватної власності зростає економічна могутність її власників, вони намагаються послабити традиційні (насамперед вибірні) органи влади та набути, крім економічної, політичну владу. Цьому сприяє поступове перетворення загального озброєння народу на відокремлену групу озброєних людей, яка захищає не загальногромадські інтереси, а інтереси певної соціальної групи. Класичним прикладом такого процесу вважається Афінська держава.

У ряді випадків виникнення держави було пов'язане із завоюванням сусідніх територій та необхідністю утримання в покорі їх насе-

лення. Саме такий процес, на думку дослідників, став основним чинником виникнення держави в Спарті.

Залежно від особливостей виникнення держави на певній території формувалася різна за ступенем жорсткості держава. Якщо в Римі, Афінах вона мала демократичний для того часу характер, протягом тривалого часу зберігалися виборні органи, то в інших (Спарта) держава одразу набувала жорсткого характеру.

Крім того, у деяких випадках формування держави відбувалося протягом тривалого часу разом із збереженням колективної власності й колективної системи господарювання. При цьому, унаслідок особливостей розвитку суспільства, здійснювався перехід від первісного суспільства не до рабовласницького, а до феодального типу держави. Такий процес був характерний для Франкської держави, Стародавньої Русі, Ірландії, деяких арабських країн тощо.

Отже, донині існують різні погляди на причини, які привели до виникнення держави. Серед теорій походження держави є ті, які вже залишилися здебільшого в минулому, — патримоніальна, органічна, є і порівняно нові — космічна. Досить широкого поширення набули теорія насильства, патріархальна, соціально-економічна теорії. Кожна з теорій походження держави має певні аргументи на їх користь, своїх прихильників і противників.

Залежно від особливостей процесу формування держави прийнято виокремлювати східний та західний шляхи походження держави.

1. Назвіть відомі вам теорії походження держави та визначте основні положення кожної з них.
2. Яка з відомих теорій походження держави видається вам найпереконливішою? Наведіть аргументи на її користь.
3. Установіть відповідність між назвами теорій походження держави та їх авторами, прихильниками

1 патріархальна	А К. Маркс, В. Ленін
2 соціально-економічна	Б Л. Гумплович, К. Каутський, Є. Дюрінг
3 насильства	В Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо
4 теологічна	Г Г. Спенсер, Й. Блюнчлі
5 органічна	Д Ф. Аквінський, Ф. Прокопович
	Е Арістотель, Платон, М. Михайловський

4. Назвіть основні риси східного та західного шляхів походження держави.
5. Визначте, що спільного та відмінного в східному та західному шляхах походження держави.
6. Які особливості географічного походження, природних умов тощо визначили зазначені шляхи походження держави?

§ 3. Типологія держави

Історики, філософи й правознавці протягом багатьох років намагаються визначити, за якими ознаками класифікувати держави, які існували в історії. Нині визначено два основні підходи щодо цього — формаційний та цивілізаційний.

1. Формаційний підхід.

Згідно з формаційним підходом, історія людства — це послідовна зміна п'яти основних історичних формацій — первіснообщинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної та комуністичної (має дві фази — соціалістичну та власне комуністичну). При цьому зміна формацій є об'єктивно обумовленою матеріальними умовами розвитку людства.

При формаційному підході вирішальна роль відводиться економічному фактору. **Суспільно-економічна формація — це конкретно-історичний тип суспільства, послідовна «сходінка» історичного розвитку, обумовлена певним способом виробництва й своєрідною формою виробничих відносин, насамперед формою відносин власності.**

Основними елементами суспільно-економічної формації, відповідно до цієї теорії, є базис і надбудова. *Базис* — це сукупність засобів виробництва та виробничих відносин. Вони становлять економічний лад суспільства, від якого залежать усі інші суспільні відносини — надбудова. *Надбудовою* є ідеологічні, політичні, правові та інші відносини, ідеї, організації, установи. Саме спосіб виробництва, згідно з формаційним підходом, визначає все багатоманіття суспільних зв'язків і відносин.

Формаційний підхід був розроблений К. Марксом у середині XIX ст. На той час був історично виправданим і нині є досить поширеним серед істориків і правознавців. Однак він не може пояснити все різноманіття історичного розвитку. Адже в історії відомо чимало випадків, коли окремі держави або й цілі регіони оминули певні періоди історичного розвитку, тобто розвиток людства не завжди є поступально-послідовним. Реальна історія народів, суспільств не завжди вкладається в рамки формаційного розвитку по висхідній. Формаційний підхід призводить до ігнорування своєрідності розвитку кожного суспільства.

Пригадайте, чи всі формації у своєму розвитку пройшла наша держава.

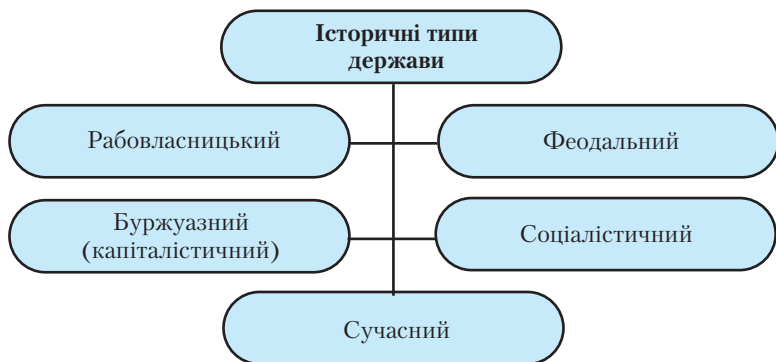
Нині піддають сумніву й твердження, що саме соціально-економічні відносини визначають суспільне життя в цілому.

2. Історичні типи держави.

Історики та правознавці, які підтримують формаційний підхід щодо класифікації держав, визначають різні історичні типи держави.

Історичний тип держави — це сукупність найбільш істотних ознак, властивих державам однієї суспільно-економічної формації.

Визначають такі основні типи держави.

Рабовласницькі держави виникли найдавніше. Вони прийшли на зміну первісному суспільству, але деякі країни проминули цей тип держави. У рабовласницьких державах, як правило, залишаються окремі залишки первіснообщинного ладу. Внаслідок цього багато дослідників вважають, що рабовласницька держава є перехідним типом держави. Економічну основу рабовласницької держави становить приватна власність на рабів. Раб у рабовласницькій державі є не суб'єктом, а об'єктом правовідносин, вважається особливим засобом виробництва. Брати участь у суспільному житті, в управлінні державою не мала право більшість членів суспільства — раби. Іноді деякі категорії вільного населення були позбавлені цього права. Державний апарат забезпечував передусім владу рабовласників, утримання в покорі рабів. Для рабовласницької держави характерні жорсткі методи управління.

Назвіть країни, які пройшли у своєму розвитку період рабовласництва.

Феодальна держава в окремих країнах замінила рабовласницьку, а в інших — саме вона була першою, що прийшла на зміну первісному суспільству. У феодальній державі селянин вже є членом суспільства й суб'єктом правовідносин, має певну власність — будинок, сільськогосподарські та інші знаряддя праці, домашні речі тощо. Однак відсутність землі робить селянина залежним від землевласника-феодала. Характерним для феодальної держави є становий поділ суспільства, у багатьох феодальних державах існувало

кріпосництво. Більшість феодальних держав були монархіями з досить жорсткою централізацією управління державою. Саме період феодалізму став часом остаточного затвердження «писаних» законів.

Пригадайте відомі вам правові пам'ятки періоду феодалізму в різних державах.

Наступним історичним типом держави є **буржуазний (капіталістичний)**. Основою цього типу держави є товарне виробництво та товарно-грошові відносини. При цьому для буржуазної держави характерні поступове зростання обсягу та рівня забезпечення прав людини, залучення більшості населення до участі в управлінні державою, поширення демократичних норм і традицій. Крім того, саме в цей період формується громадянське суспільство, відбувається поступовий перехід від абсолютних монархій періоду феодалізму до обмежених монархій та республік, характерних для буржуазного типу держави. При цьому суттєво змінюються й методи управління державами — вони стають більш демократичними та м'якими.

Пригадайте, які держави першими перейшли до буржуазного суспільства.

Соціалістичний тип держави виникає вже у XX ст. Економічною основою соціалістичної держави є суспільна (державна та колективна) власність на основні засоби виробництва. Характерною рисою держав цього типу є проголошення значного обсягу соціальних прав громадян і водночас менша увага до політичних та особистих прав людини. Для соціалістичного типу держави властива республіканська форма правління.

Наприкінці XX ст. науковці прийшли до висновку про появу **нового (сучасного)** типу держави, який суттєво відрізняється від тих, які існували раніше. Для нього характерна загальнолюдська та соціальна направленість діяльності держави, демократичний політичний режим, панування права в усіх сферах суспільного життя. Сучасна держава забезпечує реальне здійснення й захист основних прав людини. В більшості сучасних держав існує товарне виробництво, різноманітні форми власності на засоби виробництва, рівноправність усіх форм власності.

3. Цивілізаційний підхід.

Другий — цивілізаційний — підхід був запропонований ученими-просвітителями XVIII ст. (Вольтер, К. Гельвецій, П. Гольбах). За основу класифікації держав прибічники цієї теорії взяли поняття «цивілізація», її рівень, досягнутий тими чи іншими народами. Вони

заперечують формаційний підхід, вважаючи його одномірним. Державу співвідносять насамперед не з економічними, матеріальними, а з духовно-моральними й культурними чинниками суспільного розвитку. За визначенням англійського історика А. Тойнбі, **цивілізація — це відносно замкнений і локальний стан суспільства, яке відрізняється спільністю культурних, економічних, географічних, релігійних, психологічних та інших ознак**. Різні вчені, які підтримують цивілізаційний підхід, визначають неоднакову кількість цивілізацій, наприклад уже згаданий А. Тойнбі нараховує 21 цивілізацію.

На думку прихильників цивілізаційного підходу, сутність держави визначається як співвідношенням соціальних сил, так і накопиченням, спадкоємністю культурно-духовних зразків поведінки. Політика держави є насамперед результатом впливу світогляду суспільства, його моралі, ціннісної орієнтації. При цьому розмаїття національних культур обумовлює різноманіття шляхів розвитку держав, їх типів.

Відмінність цивілізаційного підходу від формаційного полягає в можливості розкриття сутності будь-якої історичної епохи через людину, через сукупність пануючих у цей період уявлень кожної особи про характер громадського життя, про цінності та мету її власної діяльності. За цивілізаційним підходом держава — це не інструмент політичного панування експлуататорів над експлуатованими, а найважливіший чинник духовно-культурного розвитку суспільства. Хибою цивілізаційного підходу є недооцінювання соціально-економічного чинника, перебільшення ролі культурного елемента.

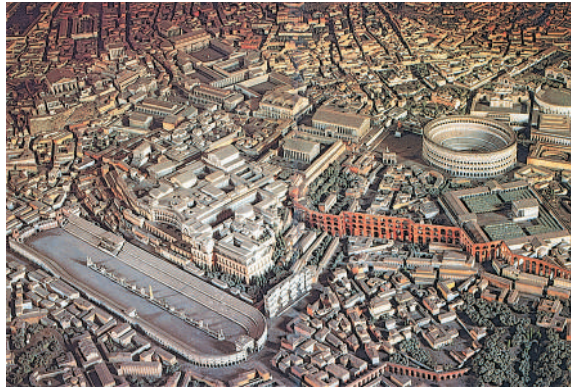
У той же час цивілізаційний підхід до історії не передбачає заданого сценарію майбутнього розвитку, заперечує наявність жорстких закономірностей історії, що є суттєвою перевагою цього підходу.

З позицій загальнолюдських цінностей, які нині є домінуючими, цивілізаційний підхід є найбільш привабливим. Крім того, він дає змогу визначитися із сучасними державами, які не відповідають типології, що передбачена формаційною теорією.

Виходячи із ступеня духовності народу, культури, ідеології, національного характеру, менталітету, географічного середовища й інших чинників, прихильники цивілізаційного підходу поділяють цивілізації на первинні та вторинні.

Первинним цивілізаціям притаманна командно-адміністративна організація державної влади. Держава забезпечує як політичне, так і господарсько-соціальне функціонування суспільства. Чимало первинних цивілізацій загинули, не зумівши пристосуватися до історичних змін. І лише ті з них, які спромоглися послідовно розвинути духовно-культурні засади в усіх видах діяльності людини (зокрема, єгипетська, китайська, мексиканська, західна, православна, арабська), змогли вижити. До первинних цивілізацій належать Стародавній Єгипет, Персія, Шумери, Вавилон, Бірма, Спарта й Афіни, Стародавній Рим.

Стародавній
Рим

Вторинні цивілізації виникли на основі відмінності між державною владою й культурно-релігійним комплексом. Для них характерна менш всемогутня і всепроникаюча сила влади, аніж та, що поставала в первинних цивілізаціях. Найдавніша вторинна цивілізація — європейська — уже за часів античності тяжіла до ринкової економіки, базувалася на приватній власності. Характерними також є наявність громадянського суспільства, панування права. Аналогічний напрям розвитку суспільства сприйняли й держави Північної Америки. До вторинних цивілізацій належать більшість держав Західної та Східної Європи, Північної Америки, Латинської Америки тощо.

З виникненням держави суспільні відносини значно ускладнилися. З плином часу держава змінювалася, на кожному етапі вона мала суттєві ознаки, які дають змогу виокремити історичні типи держави — рабовласницьку, феодальну, буржуазну (або капіталістичну), соціалістичну. Нині чимало держав будують державу соціальної демократії (або постбуржуазну).

Історична формація, історичний тип держави, цивілізація.

1. Порівняйте цивілізаційний та формаційний підходи до класифікації держав.
- 2*. Визначте позитивні й негативні риси цивілізаційного та формаційного підходів до класифікації держав.
- 3*. Порівняйте західний та східний шляхи формування держави.
4. Які історичні типи держав ви знаєте?
5. Наведіть відомі вам з курсу історії приклади держав, які належать до кожного з історичних типів держав.
- 6*. Складіть порівняльну таблицю історичних типів держави.

ТЕМА 2. ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ І СУТНІСТЬ ДЕРЖАВИ

§ 4. Характеристика ознак держави

1. Поняття «держави».

Як ви вже знаєте, на зміну первісному суспільству прийшла держава. Одразу з її появою з'являються спроби пояснити її сутність.

Ознайомтеся з визначеннями держави, які були сформульовані в різні часи й різними науковцями і громадськими діячами, та висловіть своє ставлення до них.

1. Держава — це зосередження влади, що забезпечує політичне життя народу (*Арістотель, давньогрецький філософ*).

2. Держава — це союз людей, об'єднаних загальними основами права й загальної користі (*Цицерон, давньоримський мислитель*).

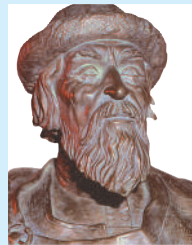
3. Держава — це вплив Бога у світі (*Г. Гегель, німецький філософ*).

4. Держава — це громадянський союз, де вчиняється примус над вільними людьми (*М. Коркунов, російський правознавець*).

5. Держава — це правова організація народу, що володіє в усій повноті своєю власною, самостійною і первинною, тобто ні від кого не залежною, владою (*Б. Кістяківський, український правознавець*).

6. Держава — це машина для підтримання панування одного класу над іншим (*В. Ленін, російський радянський політичний діяч*).

Наведені визначення відтворюють поступову еволюцію людського уявлення про державу. Нині більшість правознавців вважають, що **державою** — це суверенна політико-територіальна організація публічної влади певних соціальних сил, що має апарат управління й примусу, робить свої веління загальнообов'язковими на певній території та представляє суспільство у внутрішніх і зовнішніх відносинах. Важливо зазначити, що для сучасної держави характерним є захист прав не окремих соціальних груп (класів, станів), а всього суспільства.

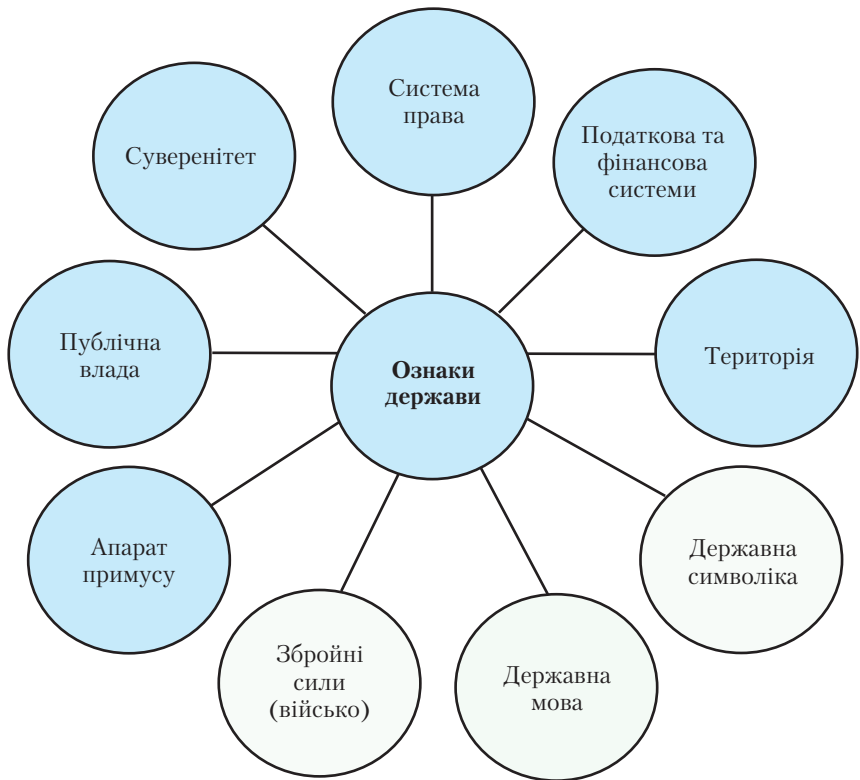

Ярослав Мудрий
(близько 978–1054)

Великий князь київський (1019–1054), за князювання якого давньоруська держава досягла найвищого піднесення. Під керівництвом Ярослава Мудрого було створено першу письмову збірку правових норм — «Руську правду». За часів Ярослава в Києві було утворено одну з найбільших бібліотек того часу світу. Нині однією з найвищих нагород України є орден Ярослава Мудрого.

2. Ознаки держави.

Для держави характерні певні ознаки, які можна поділити на обов'язкові та факультативні (необов'язкові) (на схемі їх позначено зеленим кольором).

Однією із суттєвих ознак держави є **територіальний принцип організації суспільства**. Первісний людський колектив об'єднувала кровна спорідненість. Однак із часом розвиток господарства порушував ці сімейні зв'язки, більш важливою й необхідною з точки зору ведення господарства стає територія, на якій ведеться господарство. До утворення держави людей поділяли за їхнім походженням, належністю до певної родини, племені тощо. Після появи держави визначальною стала належність людини до спільноти, яка проживає на певній території. Держава виникає на певній території, і громадян держави об'єднує територія, на якій вони проживають і на якій організований певний апарат управління, влади. Сама держава також визначає межі своєї влади за певною територією.

Отже, ознакою держави є **організація населення за територіальним принципом, наявність чітко визначеної території, обмеженої кордонами.**

У первісному суспільстві всі його члени могли брати участь у діяльності органу, що здійснював владу, — народних зборах. Усі члени суспільства брали участь і в забезпеченні виконання рішень цього органу, у захисті своєї території. З появою держави з'являються спеціальні органи, що здійснюють владу від її імені. Влада відокремлюється від більшої частини суспільства, представляє інтереси насамперед окремої групи людей. **Поява відокремленої від суспільства публічної влади, що здійснює лише керівництво державою і діє в інтересах певної частини суспільства, є також ознакою держави.** Елементами такої публічної влади стають армія, суди, поліція, чиновництво, що наділені функціями керувати суспільством. На початкових стадіях розвитку держави апарат публічної влади є інструментом утримання влади, панування певного класу, стану, меншості суспільства. З розвитком держави функції публічної влади суттєво змінилися. Нині в багатьох країнах вона діє в інтересах абсолютної більшості людей, проте зберігається відокремлений державний апарат, який має функцію управляти суспільством.

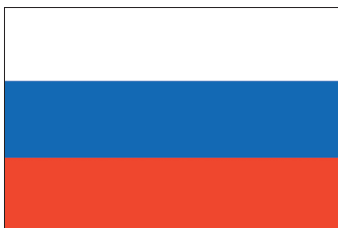
Іноді серед ознак держави визначають наявність апарату примусу, до яких належать, зокрема, спеціальні «силові» структури — суд, прокуратура, органи внутрішніх справ, служба безпеки тощо. Щоб забезпечити виконання державних рішень, вони використовують різні засоби, у разі потреби й примусові. **Наявність апарату примусу** — ознака держави.

Створення публічної влади, апарату примусу, які мали єдину функцію — управління суспільством і забезпечення виконання рішень публічної влади, вимагало вирішення питання про їх матеріальне забезпечення. Адже ці органи не брали безпосередньої участі в створенні матеріальних благ, тобто не мали змоги самостійно забезпечити своє існування. Основним джерелом утримання апарату публічної влади стає збирання податків, що встановлює держава. Отже, обов'язковою ознакою держави є податкова система. Незважаючи на те, що сучасні держави мають й інші, крім податків, джерела отримання засобів існування державного апарату та й держави в цілому, **податкова система** залишається обов'язковою ознакою держави.

Кожна держава визначає певні соціальні норми, правила поведінки, які є обов'язковими для всіх. При цьому право видавати закони та інші загальнообов'язкові соціальні норми є виключним правом держави. **Наявність системи права** також є обов'язковою ознакою держави.

Більшість держав мають **збройні сили** — армію, яка забезпечує захист незалежності, територіальної недоторканності, суверенітету від зовнішніх ворогів. Однак ця ознака не є обов'язковою. В історії відомі випадки, коли держави не мали чи не мають збройних сил. Після Другої світової війни певний час відповідно до умов капітуляції Німеччина була позбавлена права мати власні збройні сили, формально донині Японія не має армії (лише так звані сили самооборони), багато років тому Ісландія відмовилася від власних збройних сил.

Для сучасних держав характерна також наявність **державних символів** — прапора, гімну, герба, іноді державного девізу. Однак ця традиція з'явилася набагато пізніше, аніж держава як така. Усі стародавні держави, більшість держав середньовіччя не мали

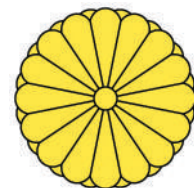
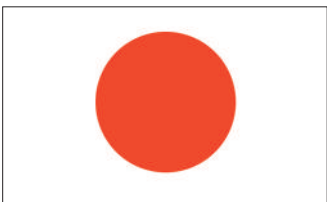
Прапор і герб
Російської Федерації

Прапор і герб
Сполучених Штатів
Америки

Прапор і герб
Китайської Народної
Республіки

Прапор і герб
Японії

офіційних державних символів, тому державні символи є факультативною ознакою держави.

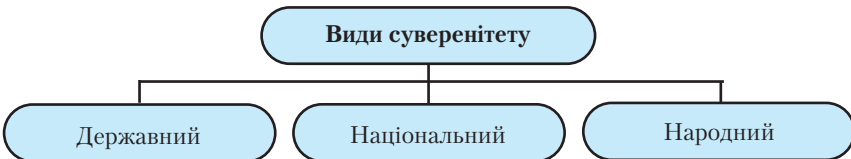
Багато держав світу мають власну грошову систему, власні грошові одиниці. Проте існування держави без них також можливе. Так, нині деякі країни Європи відмовилися від власної грошової одиниці, замінивши її на загальноєвропейську — євро, але це не заперечує самостійність та існування окремих держав. У Зімбабве у 2009 р. національна валюта майже припинила своє існування внаслідок гіперінфляції, яка досягла небувалих обсягів. І хоча економічна ситуація в цій країні надзвичайно складна, існування держави ніхто не ставить під сумнів.

Чимало держав визначають одну або декілька **державних** (або **офіційних**) мов, які допомагають у консолідації суспільства. У той же час ця ознака не є обов'язковою для існування держави, деякі країни світу не вважають за потрібне визначати державну мову в офіційних документах.

Зразки грошових купюр

3. Суверенітет.

Обов'язковою ознакою кожної держави є наявність державного суверенітету. **Державний суверенітет** (від фр. *souverainete* — вершина, верховна влада, з латин. *superus* — верхній) — **повнота влади держави, самостійність держави, її незалежність від інших держав у внутрішній і зовнішній політиці.**

Кількість суверенних країн у світі постійно зростає. Перед початком Другої світової війни існувала 71 незалежна держава, у 1947 р. — 81, у 1995 р. — майже 190. Після Другої світової війни отримали незалежність понад 100 територій, які стали державними.

Проте й нині у світі ще існує майже 30 територій, які не мають суверенітету. Це колонії, так звані заморські департаменти Франції (Гваделупа, Мартініка, Французька Гвіана тощо), асоційовані держави (Маршаллові Острови, Мікронезія тощо) та ін.

Державний суверенітет є невід’ємною ознакою держави. Повага до нього є одним з основних принципів сучасного міжнародного права, він закріплений у Статуті Організації Об’єднаних Націй.

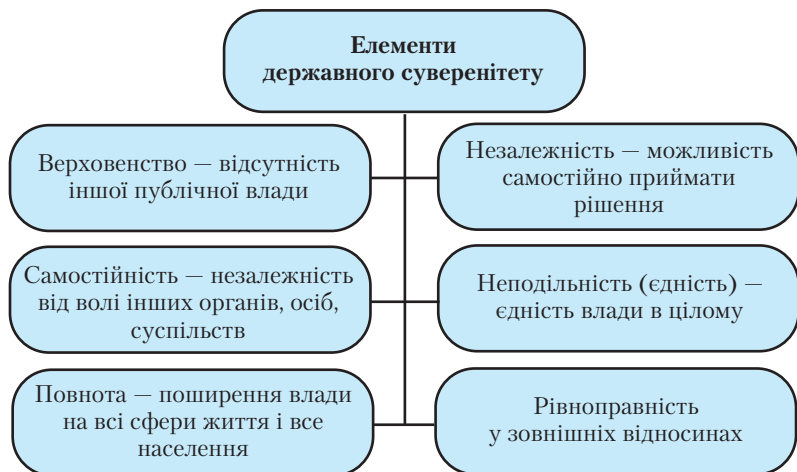
Із Статуту ООН Стаття 2

Організація та її члени діють у відповідності з наступними принципами:

1. Організація заснована на принципі суверенної рівності всіх її членів...

Уперше ідея державного суверенітету була висунута французьким ученим Ж. Боденом у 1576 р. Він пов’язував державний суверенітет з абсолютною й неподільною владою монарха, неможливістю будь-якої іншої влади в державі або поза нею, яка б могла бути вищою за владу монарха.

Сучасна юридична наука визначає дві сторони суверенітету — внутрішню та зовнішню. Усередині держави суверенітет передбачає верховенство та повноту влади. Це означає, що держава здійснює верховну владу на своїй території, може видавати обов’язкові для виконання закони й розпорядження. Крім того, суверенітет виключає можливість існування на території держави іншої, аніж її власна, публічної влади. Влада держави поширюється на всю територію країни, на все населення. Виявом суверенітету є також здійснення від імені держави правосуддя на своїй території. Суверенітет держави виявляється також у праві держави самостійно обирати власну політичну, економічну та соціальну систему без будь-якого втручання з боку інших держав.

Будинок
Ради Європи.
м. Брюссель

Зовнішній суверенітет держави виявляється в її можливості виступати самостійним суб'єктом міжнародних відносин, міжнародного права, у праві держави представляти суспільство у відносинах з іншими державами. Зовнішній суверенітет знаходить свій вияв у свободі зовнішньополітичної діяльності за межами кордонів держави, однак за умови дотримання вимог міжнародного права.

Необхідно зазначити, що в сучасному світі існує чимало міждержавних об'єднань, яким окремі держави передають частину своїх повноважень. Уступаючи до таких об'єднань (до них, зокрема, належать Рада Європи, Європейський Союз тощо), держава, зберігаючи свою незалежність, визнає верховенство нормативних актів цих організацій з окремих питань, бере зобов'язання дотримуватися встановлених цими організаціями вимог і правил. Фактично йдеться про певне добровільне обмеження власного суверенітету, що, однак, не ставить під сумнів збереження незалежності держав.

Народний суверенітет також є одним з основних принципів міжнародного права. Він передбачає, що саме народ є виключним джерелом влади в державі, саме він має виключне право визначати конституційний лад держави, обирати органи державної влади тощо. При цьому народний суверенітет може реалізовуватися кількома шляхами.

Перші згадки про народний суверенітет з'являються в XV ст. у Франції. Своє закріплення він отримав під час Великої французької буржуазної революції, а пізніше — в Конституції Франції 1848 р. Нині принцип народного суверенітету закріплений конституціями абсолютної більшості держав світу, у тому числі й у Конституції України.

Національний суверенітет — це суверенітет народу як політичної нації. Свого часу національний суверенітет ототожнювався з народним суверенітетом, тобто правом народу на участь в управлінні державою. Таке розуміння й нині зберігається в конституціях ряду держав — Іспанії, Польщі, Туреччини тощо. Однак в сучасному українському правознавстві прийнято визначати національний суверенітет як поняття, що характеризує право нації на самовизначення.

У сучасній історії України всі ці три види суверенітету — державний, національний, народний — уперше отримали закріплення в Декларації про державний суверенітет України, яка була прийнята 16 липня 1990 р.

Одним з основних понять сучасного правознавства є держава. Головними ознаками держави є наявність територіального принципу поділу населення, суверенітет, наявність публічної влади, апарату примусу, податкової системи, системи права. Чимало держав мають й інші — факультативні — ознаки: збройні сили, державні символи, державну мову тощо.

Сучасне правознавство розрізняє державний, народний та національний суверенітети. Повага до державного суверенітету й забезпечення народного суверенітету є одними з основних принципів сучасного міжнародного права.

Держава, державний, народний, національний суверенітет.

1. Дайте визначення понять *держава, суверенітет*.
2. Які ознаки держави вам відомі?
- 3*. Використовуючи знання з історії й географії, доведіть наявність ознак держави в країн — сусідів України.
- 4*. Наведіть приклади добровільного обмеження суверенітету державами, які стають членами певних міждержавних об'єднань.
5. Порівняйте державний, національний і народний суверенітет.

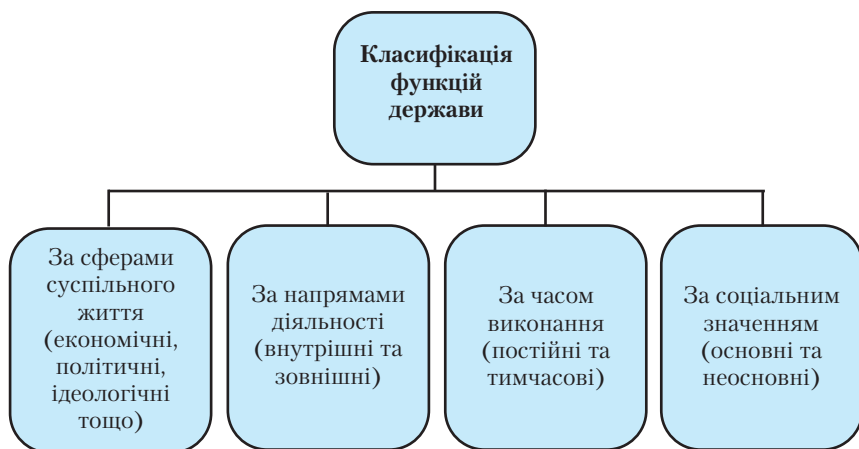
§ 5. Функції держави

1. Поняття «функції держави».

З моменту утворення держава мала певні завдання, здійснювала діяльність, заради якої вона й виникла. **Основні напрями, види діяльності держави, які виражають її суть і призначення, роль і місце в суспільстві, називають функціями держави.**

Функції держави не залишалися незмінними протягом тисячоліть її існування. Їх перелік і співвідношення суттєво залежать від історичної епохи, типу держави, її історичних і географічних особливостей тощо. Так, раніше однією з основних функцій держави вважалося підтримання влади однієї соціальної групи над іншими, забезпечення панування певного прошарку населення. З розвитком суспільства держава набуває нової якості — з класової вона поступово перетворюється на загальнонародну. При цьому відповідно змінюються і функції держави — замість функції підтримання влади певного прошарку населення виникає функція забезпечення прав усіх людей.

2. Класифікація функцій держави.

Найчастіше функції держави поділяють за напрямками її діяльності — на внутрішні та зовнішні. **Внутрішні** функції забезпечують діяльність держави всередині країни. Серед них визначають: господарсько-економічну, культурно-виховну, охорони правопорядку, прав і свобод людини, соціальну, екологічну тощо. **Господарсько-економічна функція** реалізується через організацію діяльності державних підприємств (в Україні це, наприклад, Укрзалізниця), збирання податків та отримання коштів з інших джерел. **Культурно-виховну функцію** держава виконує шляхом